De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 305 2
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2003

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j.o. het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar

Rede

in verkorte vorm uitgesproken
bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Holocaust- en genocidestudies
aan de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 8 mei 2003

door

Johannes Houwink ten Cate

Vossiuspers UvA

Mijnheer de Rector Magnificus,
leden van het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam,
geachte toehoorders,

Deze oratie heeft twee thema's. Het eerste thema is de naamgeving van de misdaad: genocide.[1] Het gaat hierbij om de misdaad bij uitstek, om het uitroeien van groepen mensen die niets hebben misdaan. Zij werden vervolgd en vermoord wegens een identiteit die aan hen werd toegedicht.

Mijn tweede thema zijn enkele *Schreibtischtäter*, de schrijftafelmoordenaars van in het bijzonder de Waffen-SS die verantwoordelijk waren voor de organisatie van de sjoa. U denkt nu aan Adolf Eichmann, en ik ook.[2] De enige moord die de moordenaars plegen 'die niet achter hun schrijftafel vandaan komen', ik citeer Harry Mulisch, is massamoord.[3] En de sjoa is moeilijk denkbaar zonder 'verschrikkelijk en angstaanjagend normale mensen' ('terribly and terrifyingly normal'), schreef Hannah Arendt naar aanleiding van Eichmann.[4] Dit wettigt de vraag of Eichmann de typische *Schreibtischtäter* was.

Geschiedenissen van bloedvergieten en massamoord roepen zeer sterke emoties op. Wanneer ik deze en mijn volgende woorden met een zekere distantie uitspreek, is dit omdat ik meen dat, naast een onmisbare emotionele betrokkenheid, een gepaste distantie evenzeer een voorwaarde is voor wetenschapsbeoefening op dit terrein.

De intellectueel als 'plaatsvervangend paard'

Deze twee thema's – de naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar – zijn niet nieuw. Integendeel, de literatuur erover in een bredere zin is omvangrijk. De lange lijst van Nederlandstalige auteurs over deze onderwerpen

telt grote namen als Abel Herzberg, Harry Mulisch, Jacques Presser en Loe de Jong: een generatie intellectuelen die de geschiedenis van bezetting en vervolging aan den lijve heeft ondervonden en die de maatschappelijke reflectie daarop heeft vormgegeven. Er bestaat, anders gezegd, een onmiskenbare Nederlandse fascinatie voor deze thematiek, die al decennia lang, ruim 50 jaar, sinds het boek van Herzberg over de jodenvervolging,[5] ook een historisch-wetenschappelijk vakgebied is.[6]

Vijftig jaar onderzoek heeft intussen *niet* alles begrijpelijk gemaakt. Er zijn macabere en morbide aspecten van dit vakgebied, die zich in hun onvoorstelbaarheid aan het begrip van velen onder ons onttrekken, omdat, zoals Herzberg schreef, de 'menselijke wreedheid' groter is dan de 'menselijke fantasie'.[7]

In haar dagboekbrieven uit Bergen-Belsen, de tweede eigen publicatie van ons nieuwe Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies (die binnenkort verschijnt), beschrijft Mirjam Bolle in juni 1944 hoe de mannen vermagerden: 'Onze mannen zijn geraamten, grauwbleek met holle wangen en diep weggezonken, matte ogen.'[8]

Tot die mannen behoorden ook Jo Melkman en Jaap Meijer, joden die aan deze universiteit waren gepromoveerd. In Bergen-Belsen waren Meijer en Melkman niet zozeer intellectueel actief. Daar waren zij, zoals Mirjam Bolle het toen noemde, 'plaatsvervangend paard': zij moesten wagens met hout, aarde en steen voorttrekken, uit zuiver 'sadisme'.[9]

De balans was – Herzberg schreef het al in 1950 – 'triest'.[10] Slachtofferschap stigmatiseert.[11] De slachtoffers, die in hun grondrechten totaal waren geschonden, hadden daarentegen recht op buitengewoon maatschappelijk respect.[12] Het heeft overigens betrekkelijk lang geduurd, ongeveer 25 jaar – tot omstreeks 1970 – voordat in Nederland, mede als gevolg van het Eichmann-proces en de werken van Presser en de Jong, ten volle doordrong,[13] dat de joodse slachtoffers aanspraak konden maken op dit buitengewone maatschappelijke respect.

Desondanks heeft de eerste generatie joodse slachtoffers zich geheel op eigen kracht, niet dankzij bijzondere zorg van de overheid, robuust, sterk en veerkrachtig betoond.[14] Dat de schaarse overlevenden, onder wie degenen die in Bergen-Belsen als plaatsvervangend paard moesten fungeren, het verdriet en de woede over wat hun was aangedaan bewust hebben weten te beheersen,[15] lijkt mij een buitengewone prestatie.

De naamgeving van de misdaad

De naamgeving van de misdaad is een essentieel probleem. 'Een naamgeving houdt altijd een eerste positiekeuze in', schreef Hermann W. von der Dunk in 1990 in zijn boek *Voorbij de verboden drempel*: 'Zij betekent een poging tot inpasbaarheid.'[16] Dat wat nu Holocaust of sjoa heet, heette vroeger anders, schreef Von der Dunk. Het heette: de 'joodse tragedie', of de 'Endlösung', of de 'Final Solution', 'veelal' tussen aanhalingstekens natuurlijk. Daarna, na 1979, kwam 'Holocaust', naar de gelijknamige tv-serie van NBC (1978), en weer daarna werd het 'sjoa'.

In dezelfde paragraaf schreef Von der Dunk ook dat 'genocide' niet het juiste woord was. Naar zijn toenmalige inzicht was dit een te afstandelijke term. Ik citeer: 'Het verschijnsel wordt met behulp van een gelatiniseerd etiket ontscherpt en naar de gedistantieerd-wetenschappelijke sfeer getransporteerd.'[17]

Blijkbaar is er de afgelopen tien jaar iets veranderd. Toen de ambassadeur van Irak wilde protesteren tegen de Amerikaanse preventieve oorlog, deed hij dat door de Verenigde Staten te beschuldigen van het plegen van de misdaad genocide. Tijdens het afgelopen decennium is het woord genocide tot het alledaagse politieke jargon gaan behoren. Genocide heeft dus vandaag de dag een betekenis in ten minste twee verschillende domeinen. Het is een wetenschappelijk en tevens ook een politiek begrip. Maar hoe is dit begrip genocide ontstaan?

Armeense gruwelen

Het antwoord op deze vraag heeft te maken met de geschiedenis van twee zeer verschillende mensen: de student Salomon Teilirian[18] en de jurist Raphael Lemkin. Hun geschiedenissen illustreren dat de geschiedenis van genocide niet alleen een geschiedenis is van moord en bloedvergieten, maar ook van humanitaire betrokkenheid, van wraak, van hoop en uiteindelijk ook van gerechtigheid.

In haar boek *A Problem from Hell*, dat in oktober in een Nederlandse vertaling zal verschijnen – als de eerste uitgave waarbij ons nieuwe centrum betrokken is –, beschrijft de Amerikaanse jurist Samantha Power hoe de Amerikaanse ambassadeur in Constantinopel, Henry Morgenthau, in 1915 naar de juiste term zocht voor de systematische afslachting van de Armeniërs in het Ottomaanse rijk. Morgenthau, die steeds beter begreep dat de Armeniërs werden uitgeroeid op bevel van de centrale

Turkse regering, noemde deze misdaad een *race murder*, een moord van het ene ras op het andere.[19]

In het Nederland van 1915 bestond, voor zover mij bekend is, betrekkelijk weinig belangstelling voor de slachting van de Armeniërs.[20] Een van de twee publicaties erover in onze taal verscheen in Londen, waar niet zo heel veel boeken voor het Nederlandse taalgebied worden gedrukt. De auteur ervan was Arnold J. Toynbee,[21] een van de grondleggers van de geschiedschrijving van de nieuwste tijd.

Onder de naam van de Britse diplomaat en historicus James Bryce publiceerde Toynbee in 1916 bronnen over de moord in Armenië, vooral afkomstig van Europese en Amerikaanse waarnemers en enkele Armeense getuigen die de slachting daar met eigen ogen hadden gezien.[22] De totstandkoming van dit, overigens feitelijk hoogst betrouwbare, boek werd direct bevorderd door de Britse 'propagandamachine', die hiermee het Ottomaanse rijk en het Duitse rijk, de bondgenoot van Turkije, in diskrediet wilde brengen.[23]

Een jaar daarvoor, in mei 1915, hadden Groot-Brittannië en Frankrijk verklaard het Turkse leiderschap te zullen straffen voor het bondgenootschap met Duitsland, de slag bij de Dardanellen en de slachting van de Armeniërs. In november 1918 trokken de geallieerde troepen Constantinopel binnen.[24] Onder zware Britse druk stelde de Sultan speciale militaire rechtbanken in voor de bestraffing van 'oorlogsmisdadigers'.[25]

Dit laatste, de instelling van een speciale rechtbank om overwonnen leiderschap te berechten en vooral ook te veroordelen tot de doodstraf, was in 1919 niet iets nieuws. Koning Charles I van Engeland (1600-1649) en koning Louis XVI van Frankrijk (1754-1793), bijvoorbeeld, zijn door speciale, voor die bijzondere gelegenheid ingestelde rechtbanken berecht.[26] De veroordeling door een dergelijke rechtbank tot de doodstraf is dan, om Otto Kirchheimer te parafraseren, een manier waarop het nieuwe bewind zich distantieert van het vorige en zich ook fysiek ontdoet van het vroegere leiderschap.[27]

Een juridisch genocide-begrip bestond in 1915 nog niet. De meestgebruikte term in het Engels, het Nederlands, en het Duits voor de moord op de Armeniërs was *atrocities*, gruwelen, *Greuel*.[28]

De Armeense student Salomon Teilirian

De wordingsgeschiedenis van de juridische term 'genocide' begint, om heel precies te zijn, in de ochtend van 15 maart 1921, zes jaar na de slachting van de Armeniërs, in de Hardenbergstrasse in Berlijn-Charlottenburg. In die straat had Salomon Teilirian, een Armeense student van 23 jaar, een woning gehuurd tegenover het huis van degene die hij beschouwde als de moordenaar van zijn familie.[29] Die man was Talaat Pasja, de voormalige minister van binnenlandse zaken van het Ottomaanse rijk. Talaat Pasja had per telegram bevel gegeven tot de wegvoering van de Armeense minderheid,[30] en was in 1919 door een van de speciale militaire rechtbanken van de Sultan bij verstek ter dood veroordeeld.[31] Teilirian was de voortvluchtige Talaat Pasja nagereisd, eerst naar Parijs en daarna naar Berlijn.[32] Die bewuste ochtend stak deze student de straat over, keek achterom of hij Talaat Pasja herkende, wachtte totdat Talaat weer voor hem liep en schoot hem van dichtbij in de rug neer. Talaat stierf ter plaatse.[33]

Na zijn aanslag werd Teilirian gearresteerd en ruim twee maanden later stond hij voor de rechtbank. Daar presenteerde hij zich niet als een held, maar als een slachtoffer.[34] Zijn rechters vertelde hij hoe in juni 1915 de Armeense minderheid uit zijn woonplaats, ongeveer twintigduizend mensen, was weggevoerd,[35] bewaakt door Turkse gendarmes. De gendarmes beroofden de Armeniërs. Nadat zij met het doden waren begonnen, sloot de bevolking zich bij de gendarmes aan. Teilirian zag hoe zijn zuster werd weggesleept om te worden verkracht en hoe de schedel van zijn jongste broer met een bijl werd gespleten. Hoe zijn vader werd vermoord, kon hij niet zien. Toen Teilirian gewond wakker werd, lag hij onder het lijk van zijn oudste broer. Het lijk van zijn moeder zag hij liggen.

Hij slaagde erin te vluchten en verborg zichzelf bij een Koerdische vrouw, die zijn wonden verzorgde en hem nieuwe kleren gaf.[36] Als Koerd gekleed ging Teilirian daarna terug naar Erzyngian (het huidige Erzinçan), zijn vroegere woonplaats, naar twee Armeense families die dankzij hun bekering tot de islam als enigen waren gered. Hij groef de goudschat van zijn familie, 4800 Turkse ponden, op en reisde daarna naar Tiflis, naar Constantinopel, naar Saloniki, naar Servië, toen weer terug naar Saloniki en van daaruit naar Parijs.[37]

Teilirian kon niet werken of studeren. Als hij dacht aan wat hij had meegemaakt, kreeg hij toevallen. Begin maart 1921, twee weken voordat hij de aanslag op Talaat Pasja pleegde, zag hij, zo vertelde hij de rechtbank, in een droom het lijk van zijn

moeder. Haar lijk stond op, liep naar hem toe en zei: 'Jij hebt gezien dat Talaat hier is, en dat laat je onverschillig? Jij bent mijn zoon niet meer.'

Daarop stond Teilirian, wakker geworden, op en nam het besluit om Talaat Pasja te doden.[38] Op grond van vijf verschillende medische expertises werd de – zoals wij nu zouden zeggen min of meer epileptische, getraumatiseerde en dus niet toerekeningsvatbare – Teilirian door zijn rechters vrijgesproken. Er was applaus op de publieke tribune.[39] Dit was, denk ik, de eerste keer in de geschiedenis dat een overlevende van een massamoord het pleit won voor een rechtbank.

De Pools-joodse student Raphael Lemkin

In april of in mei 1921, nog voor het proces tegen Teilirian was begonnen, las een 21-jarige Pools-joodse student in de taalkunde aan de Universiteit van Lwów een krantenbericht over de aanslag op Talaat Pasja door Teilirian. Deze student heette Raphael Lemkin. Lemkin vroeg zich af waarom de Armeniërs Talaat niet hadden laten arresteren.[40] Sinds dat moment heeft Lemkin, die prompt ophield met zijn studie taalkunde en rechten begon te studeren, het als zijn levenstaak beschouwd de strafbaarheid van volkerenmoord te bevorderen.

Lemkin vluchtte in 1939 uit Polen. Via Zweden, Wladiwostok en Yokohama kwam hij in april 1941 in Seattle aan. In Amerika hoorde hij een toespraak van Winston S. Churchill, de 'largest human being of our time',[41] die op 24 augustus 1941 de barbaarse furie van de nationaal-socialisten en het uitroeien van hele sovjetgebieden door de nazi's aan de kaak stelde en zei: 'We are in the presence of a crime without a name.'[42]

Lemkin bedacht het woord 'genocide' en viel de uitgever van de *Washington Post* net zo lang lastig totdat deze krant op 3 december 1944 hoofdredactioneel schreef dat de enige adequate term voor Auschwitz-Birkenau 'genocide' was, en niet *atrocities*, oftewel gruwelen.[43] De zeer gedreven Lemkin vormde een eenmanslobby om genocide onwettig te laten verklaren.[44] Hij stierf in 1959, in het harnas, als verpauperde lobbyist voor ratificatie van de VN-conventie over genocide. Bij zijn begrafenis waren zeven mensen aanwezig.[45]

De Neurenberger processen en de VN-conventie van 1948

Lemkins werk en de VN-conventie over de strafbaarstelling van genocide moeten natuurlijk worden bezien tegen de achtergrond van de sjoa. Het zijn in het bijzonder de filmbeelden van Bergen-Belsen van april 1945 geweest die aan miljoenen mensen hebben gedemonstreerd op welke barbaarse manier het Derde Rijk met mensenlevens was omgegaan.[46]

Een vergelijkbare functie hebben de Neurenberger processen gehad. Evenals de speciale militaire rechtbank van de Sultan uit 1919 waren dit strafzaken die door de overwinnaars, de nieuwe heersers, werden aangespannen tegen de voormalige elite, die van het Derde Rijk. Dat de verdachten zouden aanvoeren dat de rechtbank geen bevoegdheid bezat, was een zekerheid (want dat doen ze altijd), zoals het eveneens een zekerheid was dat de rechtbank niettemin tot doodvonnissen zou besluiten. In zoverre was Neurenberg politieke justitie *as usual*.

Er waren ook twee verschillen met de meer traditionele vormen van politieke justitie. De in Neurenberg gepresenteerde bewijslast over vernietiging van mensenlevens en van slavernij was zo overstelpend dat het besef ontstond dat er tegen de norm van het menselijk bestaan (*menschliche Daseinsnorm*) gerichte methoden van politiek handelen bestaan, die zo barbaars zijn dat hun afkeurenswaardigheid niet afhankelijk is van het soort van bewind, en niet discutabel al naar gelang het bewind.[47]

De tweede bijzonderheid van Neurenberg was dat ook 'untere Schichten des Regierungspersonals' ter verantwoording werden geroepen.[48] Dit laatste was volslagen nieuw. De term *Schreibtischtäter* bestond toen nog niet. De notie dat anderen dan de politieke hoofdverantwoordelijken zich zouden moeten verantwoorden in de samenhang van een politieke strafzaak, was er al wel. In het zogenaamde 'Juristenproces' van 1947 tegen ambtenaren van het Ministerie van Justitie van het Derde Rijk en officieren van justitie en rechters sprak de Amerikaanse aanklager Telford Taylor het bekende dictum over de juristen die de dolk onder hun toga hadden gedragen, een formulering die in het vonnis werd herhaald.[49]

De strafbaarstelling van genocide door de Verenigde Naties van 1948 betekende dat pogingen om een nationale, etnische, raciale of religieuze groep deels of geheel te vernietigen voortaan als misdadig golden. Het wezenskenmerk van deze juridische definitie is dat het de intentie van de daders is, zoals die in hun handelen tot uitdrukking komt, die strafbaar wordt gesteld. Hiermee werd het doden van burgers door de eigen overheid, althans formeel, verboden.

Maar ook etnische burgeroorlogen, zoals die tussen de Hutu's en de Tutsi's in Rwanda in het voorjaar van 1994, en onderlinge godsdienstoorlogen – een fenomeen van alle tijden – vallen binnen de termen van de VN-definitie. Dit schept een complicatie omdat hierdoor een tweede type conflict als genocide wordt omschreven. De vernietiging van een verondersteld vijandige minderheid geschiedt meestal op bevel van en door middel van een staat. De slachting van de vaak bewapende Tutsi's door de talrijkere Hutu's had daarentegen de strijd om de staatsmacht als inzet,[50] terwijl de Hutu's hiervoor ook het binnenlandse bestuursapparaat gebruikten. Er lijken dus grensgevallen te bestaan tussen staatsmoord op een minderheid en etnische conflicten om de staatsmacht.

De VN-definitie omvat uitdrukkelijk niet alle vormen van massamoord. De inwoners van Rotterdam, Coventry, Dresden, Hamburg, Hiroshima, Nagasaki en talloze andere slachtoffers van oorlogsmisdaden vormden geen nationale, etnische, raciale of religieuze groep. Het uitroeien van groepen mensen omwille van hun sociaal-economische status, zoals in de Sovjet-Unie van Stalin, omdat ze politieke vijanden zouden zijn, zoals in het Cambodja van Broeder nummer 1 Pol Pot,[51] wegens hun gebrekkige geestelijke gezondheid, zoals in het Derde Rijk, of hun sexuele voorkeur bleef ook buiten de definitie.[52]

Het wekt dan geen verbazing dat onder anderen Pieter N. Drost (1959), Vahakn Dadrian (1975), Leo Kuper (1981 en 1985), Helen Fein (1983-1984) en Robert Melson (1986), Yehuda Bauer (1984) en Frank Chalk en Kurt Jonassohn (1990) tot herformuleringen van de term 'genocide' zijn gekomen. Mij lijkt dit niet de plaats om deze discussie opnieuw samen te vatten,[53] en daarom wil ik volstaan met de vaststelling dat binnen de verschillende disciplines verschillende definities worden gehanteerd, en dat wetenschappers van mening verschillen over de vraag of een bepaalde massamoord nu wel of niet een genocide is.

Er lijkt niettemin ook een zekere overeenstemming te bestaan. De meeste auteurs blijven in navolging van Lemkin en de VN oorlogsmisdaden en genocide onderscheiden. Het NIOD-rapport over Srebrenica dat summier aanduidt waarom het de gewelddadige dood van duizenden Moslims omschrijft als 'massamoord', namelijk om 'vermenging met de internationale strafrechtspraak' te vermijden,[54] past naar mijn idee in deze wetenschappelijke traditie.

Sommige massamoorden van Stalin en Pol Pot worden veelal wél als genocide gezien, in afwijking van de VN-tekst. Vele wetenschappers, waaronder de historicus Chalk en de socioloog Jonassohn, beschouwen genocide als een vorm van mas-

samoord, waarbij de staat of een andere autoriteit door die staat of autoriteit gemarkeerde groepen weerloze burgers als groep, zo mogelijk geheel en zonder uitzondering wil vernietigen.[55] Ook deze definitie omvat zoals gezegd twee zeer verschillende vormen van genocide: moord door de staat op een minderheid (het Derde Rijk, de Sovjet-Unie) of moorddadige conflicten tussen etnische groepen met de staatsmacht als inzet (Bosnië, Rwanda).

De studie van deze misdaad is ten eerste een wetenschap die wordt beoefend door historici en sociale wetenschappers: de studie van de moord op weerlozen op grond van hun identiteit. Het boek van Toynbee en Bryce over de Armeense gruwelen uit 1916 vormde de opmaat van die wetenschap. De term 'genocide' is, ten tweede, ook een aanklacht, een beschuldiging van een politieke tegenstander. Dat is deze ook sinds 1916, toen dit boek onderdeel werd van de Britse propaganda-inspanning tegen het Ottomaanse rijk. Genocide is, ten derde, een politiek-justitieel begrip sinds 1918-1919 toen de Britse diplomatie bij de Sultan aandrong op bestraffing van daders als Talaat Pasja en de misdaad tegen de Armeniërs toevoegde aan het toch al lange Turkse zondenregister. Als erkenning van het slachtofferschap dateert genocide, ten vierde, uit 1921, toen Teilirian ondanks zijn manifeste schuld in Berlijn werd vrijgesproken van moord op Talaat Pasja. Sinds 1948 is genocide, mede dankzij Raphael Lemkin, ten vijfde ook een term uit het internationale strafrecht.

De naam genocide kent vandaag dus ten minste vijf verschillende dimensies: de wetenschappelijke, de propagandistische, de politiek-justitiële, een meer moreel-juridische en ten slotte de internationaal-strafrechtelijke dimensie. En er zijn er nog meer te benoemen: er is ook nog een filosofische en een literaire dimensie.

Door de verschillende dimensies van de term genocide steeds met nadruk te onderscheiden en door te attenderen op de nadelen van inflatoir taalgebruik,[56] kunnen de medewerkers van het nieuwe Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies van de Universiteit van Amsterdam en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen een zinvolle bijdrage leveren aan het maatschappelijke debat en tegelijkertijd vasthouden aan de wetenschappelijke aard en grondslag van hun eigen werk.

De persoonlijkheid van de schrijftafelmoordenaar

Mijn tweede thema is de persoonlijkheid van de *Schreibtischtäter*. Dit is een woord dat moeilijk vertaalbaar is.[57] Een schrijftafelmoordenaar – een woord dat in Neder-

landse woordenboeken nu nog niet is opgenomen – is fysiek niet direct bij de misdaad betrokken.[58] Zijn wapen is een vulpen of een schrijfmachine.

De man die het begrip schrijftafelmoordenaar algemene bekendheid heeft gegeven, heet Adolf Eichmann,[59] die vanuit het Berlijnse zogenaamde 'hoofdkantoor voor de veiligheid van het Rijk' de sjoa mede heeft georganiseerd. Diens naam is nog steeds 'een vloek',[60] in joodse kring en daarbuiten evenzeer.

Het proces tegen Eichmann was een keerpunt in de beleving van het oorlogsverleden.[61] Wie toen de leeftijd des onderscheids had bereikt, herinnert zich nu nog het effect van het eerste requisitoir van procureur-generaal Gideon Hausner. Herzberg schreef voor *de Volkskrant* dat Hausner niet voor de doden maar voor de levenden had gesproken: 'Zij hebben geluisterd. Niet enkel in de zaal, maar ook in ieder huisgezin, en in menige auto in Israël, aan de radio, in verbijstering en in tranen. Wie niet luisteren kon, las het de volgende dag in de krant, in nagenoeg de hele wereld.'[62]

Waarschijnlijk is de term 'schrijftafelmoordenaar' bedacht door Hausner, toen deze op 17 april 1961 een dag lang sprak over de Pharao, over Haman, over Attila de Hun en over Djenghis Khan. Mulisch vond deze vergelijkingen niet adequaat en schreef: 'Doeltreffender is Hausner, als hij even later spreekt over de moderne moordenaars, die niet achter hun schrijftafel vandaan komen.'[63]

Adolf Eichmann

De in 1961 in Jerusalem verzamelde wereldpers verwachtte (zoals Maarten van Rossem eerder schreef)[64] – een sadist te zullen zien, een ploert met alle kenmerken van een ploert. Maar Mulisch en Arendt, de wereldberoemde schrijfster van *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, zagen in een emotionele reactie op een doodgewoon uiterlijk een normale, zij het pedante oudere heer in Eichmann.[65]

Misschien betekende dit niets anders dan dat je nooit alleen op iemands uiterlijk moet afgaan. Met deze platitude was de filosofe en esssayiste Arendt echter niet tevreden. Zij heeft op grond van haar observatie van één enkele schrijftafelmoordenaar, Eichmann, een algemene regel willen opstellen. In haar essay typeerde zij Eichmann (en soortgelijke verdachten van het Neurenberger Tribunaal) als *hostis generis humani*, als vijanden van de menselijke soort. 'The trouble with Eichmann was precisely that so many were like him, and that the many were neither perverted

nor sadistic, that they were, and still are, terribly and terrifyingly normal. (….) that this new type of criminal (…) commits his crimes under circumstances that make it well-nigh impossible for him to know or to feel that he is doing wrong.'[66] Volgens Arendt wist Eichmann niet wat hij deed,[67] terwijl zijn rechters van hem verlangden dat hij goed en kwaad kon onderscheiden.[68] Eichmanns morele onderscheidingsvermogen was door de omstandigheden in hoge mate gereduceerd, lijkt Arendt in een vage en daarom moeilijk te weerspreken formulering te willen zeggen.

Maar het is nog maar de vraag, of Eichmann representatief is, of hij de typische schrijftafelmoordenaar is. Er zijn ten minste twee andere voorbeelden, beide uit ons Nederlandse bezettingsverleden. Deze medeplichtigen aan massamoord heetten Willi Zoepf en Wilhelm Harster. Zij stonden in 1967 terecht voor de rechtbank in München.

Willi Zoepf

Willi Zoepf was als chef van het *Judenreferat IV B 4* van de veiligheidspolitie in Den Haag, als vertegenwoordiger van Eichmann in de bezette Nederlandse gebieden, verantwoordelijk voor de logistiek van de deportaties. Hij was *Regierungsrat* (sinds 14 september 1942) en *SS-Sturmbannführer* (sinds 9 november 1942).[69]

In navolging van Hans van der Leeuw zie ik Zoepf niet als een uitgesproken antisemiet,[70] dat wil zeggen een ideologische antisemiet uit persoonlijke overtuiging. Zijn loopbaan wijst daar niet op. Zoepf was een afgestudeerde jurist die uit liefhebberij fysiotherapeut was geworden.[71] Hij was een nieuweling zonder enige politieervaring.[72] Hij had geen hekel aan joden,[73] maar was blij toen Harster, die zich Zoepf uit het München van zijn jeugd herinnerde,[74] hem naar Nederland haalde. Om deze betrekking had Zoepf niet gevraagd.[75] Als chef van het *Judenreferat* was Zoepf direct ondergeschikt aan Harster.[76]

Toen Zoepf merkte dat hij in Den Haag bij *IV B 4* echt moest werken, werd hij minder blij, want zijn passies waren filmen en filmmuziek schrijven.[77] Hij was geen fanaticus.[78] Hij nam graag verlof. In vier jaar dienstverband in Den Haag wist hij zijn werktijd tot 25 á 26 maanden te beperken.[79] Hij liet zo veel mogelijk werk over aan zijn ondergeschikten, onder wie de dames Gertrud Slottke en Margarethe Frielingsdorf.[80] Dit bezorgde zijn afdeling de binnen de *Sicherheitspolizei* twijfelachtige reputatie dat het bij het *Judenreferat* de vrouwen waren die er 'de dienst uitmaakten'.[81]

Nadat Willi Lages, de voormalige chef van de veiligheidspolitie in Amsterdam, in 1959 de verblijfplaats van de ongestraft gebleven Zoepf had verraden ('Schauen Sie mal in Murnau nach')[82] en Zoepf was gearresteerd, werd de laatste organist in de gevangenis. Hij schreef muziek en gaf gratis muziekles aan andere gevangenen.[83] Anders dan Eichmann beweerde hij niet dat hij niets had geweten over het lot van de gedeporteerden. Zoepf wilde in de aanloop tot zijn proces alles opbiechten, al was het maar omdat naar verluidt zijn kinderen hem hadden gezegd dat zij hem nooit meer wilden zien of spreken als hij niet alles vertelde wat hij nog wist. Zoepf probeerde dit wel, maar het lukte niet.[84] Toen hij eenmaal schuld had bekend, waren een dochter en een schoonzoon inderdaad bereid hem na vrijlating in huis te nemen.[85]

Eind 1942, begin 1943 had Zoepf, zei hij, zich gerealiseerd dat zeer velen van de gedeporteerde joden in het Oosten 'vernietigd zouden worden'. Hij had naar eigen zeggen nog wel gehoopt dat dit niet zo was. Daar waren ook wel enkele indicaties voor, 'an die ich mich ängstlich klammerte, trotzdem konnte meine Erkenntnis über die Tötung nicht mehr verdrängt werden'[86] (waaraan ik mij angstig vastklampte, maar toch kon mijn kennis van het doden niet meer worden verdrongen).

Zoepf zei achteraf dat hij toendertijd begrepen had, tot op zekere hoogte zijns ondanks, aan massamoord medeplichtig te zijn. Volgens Arendt was het voor 'zo vele[n]' als Eichmann 'vrijwel onmogelijk' zich te realiseren dat zij een misdaad begingen. Zoepf zei dit indertijd wel degelijk te hebben beseft. Hij was, lijkt het, een uitzondering op de door Arendt geformuleerde suggestie van een algemene regel.

Wilhelm Harster

En nu het tweede voorbeeld, dat van de chef van Zoepf, Wilhelm Harster. Harster, de *Befehlshaber* van de *Sicherheitspolizei und SD* in Den Haag (1940-1943), *Oberregierungsrat* sinds 1938, sinds 1942 *Generalmajor der Polizei*,[87] was een 'uiterst bekwame politieman', schreef Nanno in 't Veld.[88] Hij zei tijdens zijn proces dat zijn activiteiten op het terrein van de jodenvervolging niet meer dan vijf tot zeven procent van zijn werktijd hadden gevergd.[89] Naar zijn zeggen was het niet moeilijk geweest om de joden uit Nederland weg te voeren, omdat ze voornamelijk in Amsterdam en enkele andere grote steden woonden.[90]

Op de vraag waarom uit Nederland meer joden waren weggevoerd dan uit andere West-Europese landen, antwoordde Harster dat er geen vluchtmogelijkheden bestonden, en verwees hij opnieuw naar de concentratie in Amsterdam. 'Darauf ist im Wesentlichen zurückzuführen, dass der Zugriff so gut war, rein technisch.' Mogelijk was ook ('Es kann sein') dat door de Rijkscommissaris, Arthur Seyss-Inquart, en de door hemzelf geconstrueerde 'Maschinerie' hierbij een rol had gespeeld.[91]

Ook Harster was geen antisemiet, geen jodenhater uit persoonlijke overtuiging. Maar was Harster dan tenminste het type Eichmann, een man met een door de omstandigheden in hoge mate gereduceerd moreel onderscheidingsvermogen die zich 'vrijwel' niet realiseerde dat hij een misdaad beging?

Harster heeft dit tijdens hetzelfde proces ontkend door een uitvoerige bekentenis te willen afleggen.[92] Uiteindelijk gaf de zeer goede jurist[93] Harster toe dat hij vanaf het begin van de deportaties niet had geweten maar wel had begrepen ('für mich erkennbar war') dat de gedeporteerden 'in het geheel gezien' 'voor de dood bestemd waren'.[94] Hoe hij precies aan dit begrip was gekomen, zei hij er niet bij. Wel legde Harster er de nadruk op dat hij niet meer kon bekennen dan deze vroege datering van zijn begrip van deze moord. In zijn slotwoord zei hij met een zeker effectbejag dat het gevoel van deze schuld hem voortaan zou begeleiden, net als vroeger. Harster verzocht de vertegenwoordiger van de slachtoffers ondanks diens afwezigheid symbolisch zijn berouw en rouw in ontvangst te willen nemen.[95]

Een indertijd hierbij aanwezige journalist, Loek Hieselaar van *De Tijd,* was onder de indruk van de bekentenis van Harster. 'Ik zie nog de middag in het vier weken durende proces voor mij, dat Harster deze bekentenis deed.'[96] In *Het Parool* herinnerde Igor Cornelissen, toen werkzaam voor *Vrij Nederland*, zich nog onlangs dat 'Zijn erkenning dat hij had geweten wat er met de joden gebeurde, (…) destijds als een soort verademing [kwam]. Bovendien bood hij zijn verontschuldigingen aan.'[97]

Maar heeft Harster de waarheid gesproken? Of begreep Harster dat de documentaire bewijslast tegen hem zo zwaar was,[98] dat hij maar beter kon proberen zijn rechters voor zich te winnen door een bekentenis af te leggen?

Een van de twee bij dit proces aanwezige medewerkers van het RIOD, Ben Sijes, meende dat Harster met diens bekentenis 'een goede indruk' 'op de jury' wilde maken.[99] Een insider zag dit ook zo en schreef later aan de rechtbank dat 'zowel [Harster's] misdadige ijver [als bevelhebber] als zijn bekentenis op overwegend opportunistische motieven gebaseerd waren'.[100]

Deze insider was *Erster Staatsanwalt* Huber, die tegen Harster vijftien jaar tuchthuis eiste en, dit doende, wist dat Harster met allerlei aftrek na ongeveer een jaar vrij zou komen. Harster begreep dit ook. De officier wist hier iets meer van. Een jaar later vertelde Huber aan Sijes door 'verschillende losse opmerkingen' dat de 'bekentenis van Harster niet geheel los te maken valt van suggesties, die gedaan zijn met betrekking tot de door de Officier van Justitie, te eisen straf'. Huber had met andere woorden gesuggereerd dat Harster eerder vrij zou komen, indien hij een volledige bekentenis zou afleggen. En Sijes heeft dit op zijn beurt begrepen. Hij lichtte wel Loe de Jong in,[101] maar de journalistiek niet.[102]

Misschien was de 'banale' Eichmann, de man die 'zijn misdaden beging onder omstandigheden die het voor [hem] vrijwel onmogelijk maakten om te weten of aan te voelen dat hij een misdaad beging', de typische schrijftafelmoordenaar, zoals Arendt in 1963 suggereerde. Maar ook Zoepf, die in 1967 zei dat hij zijn kennis van het doden na verloop van tijd, na ongeveer zes maanden deportaties, niet langer wist te verdringen, was een schrijftafelmoordenaar. En schrijftafelmoordenaar Harster bekende dit nog eerder, bij het begin van de deportaties medio juli 1942, te hebben begrepen. Dit bekende hij waarschijnlijk uit koele berekening.

Er is op de generalisatie van Arendt – over de schrijftafelmoordenaars die 'vrijwel' ('well-nigh') niet weten wat ze doen – dus wel het een en ander af te dingen. Eichmann wist dit misschien niet, Zoepf wist dit wel degelijk. En wat Harster wel en niet begreep, zullen we nooit met zekerheid weten.

De taken van het nieuwe Centrum

Deze rede was een poging om uw nadere belangstelling te wekken voor het nieuwe vakgebied Holocaust- en genocidestudies. Deze nieuwe leerstoel is een begin, en het Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies van de Universiteit van Amsterdam en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen is dat eveneens.

Bij de aanstelling van de stafleden van het nieuwe centrum is gestreefd naar een zo breed mogelijke spreiding van inhoudelijke deskundigheid. De antropoloog en socioloog Ton Zwaan, een man met veel onderwijservaring, heeft vergelijkend genocide-onderzoek gedaan.[103] De historicus Karel Berkhoff is een specialist in de geschiedenis van de sjoa in Oost-Europa.[104] En de Oost-Europakundige Nanci Adler

is een specialiste in de geschiedenis van de Sovjet-Unie en de verwerking van de Goelag.[105]

Deze personele bezetting staat borg voor een integratie van onderzoek naar de sjoa en onderzoek naar andere genocides. Twee van de vier onderzoekers van het centrum zijn sjoa-specialisten. De breedte van de expertise in dit nieuwe centrum zal het tevens mogelijk maken een breed onderwijsaanbod te formuleren.

Binnen de Masters-opleiding Geschiedenis wordt met ingang van 1 september 2003 een Masters-traject Holocaust en Genocidestudies mogelijk, terwijl vanaf dat moment eveneens onderwijs aan meer beginnende studenten in twee faculteiten zal worden aangeboden: de Faculteit der Geesteswetenschappen en de Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen.

De twee kerntaken van het nieuwe centrum – academisch onderzoek en onderwijs – zijn de eerste fase van voorbereiding dus al ontgroeid. Het onderzoeksterrein ligt vast: onderzoek van de sjoa in West- en Oost-Europa, van de andere moderne genocides en van de politieke en maatschappelijke reflectie op systematische massamoorden. Aan de voorbereiding van twee andere taken – de educatie en de publieksfunctie – wordt door mevrouw Silvia Rottenberg gewerkt, deels in samenwerking met een groep van twaalf studenten en pas afgestudeerden.

Dankwoord

Zeer gewaardeerde toehoorders, aan het einde gekomen van mijn rede wil ik graag enige woorden van dank uitspreken. Allereerst jegens de Universiteit van Amsterdam, in het bijzonder het College van Bestuur en de decaan van de Faculteit der Geesteswetenschappen, voor het in mij gestelde vertrouwen. Deze door u ingestelde leerstoel is nieuw. Ook dank ik de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen voor haar medewerking bij de vestiging van het nieuwe Centrum. Ik zal naar mijn beste vermogen trachten de in mij gestelde verwachtingen waar te maken.

Velen onder hen die hebben willen helpen bij de instelling van deze leerstoel en van dit centrum zijn hier vanmiddag aanwezig. U neemt het mij niet kwalijk dat ik u niet allen bij name noem. Graag dank ik de ministerraad, die heeft willen besluiten om het nieuwe centrum voor tien jaar te financieren en de ambtenaren van vier mi-

nisteries – VWS, OC&W, Buitenlandse Zaken en Financiën – die zich bereid hebben betoond om aan deze besluitvorming hun deel bij te dragen.

Ik verheug mij erop dat ik mag proberen van dit centrum een succes te maken met behulp van een stichtingsbestuur en een begeleidingscommissie. In het noemen van de voorzitters daarvan, Hans Blom en Niek van Sas, dank ik ook de andere leden. Het nieuwe centrum is gehuisvest in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Zo blijven de nauwe banden met de huidige en de vroegere instituutsgemeenschap gelukkig bestaan.

Hans van der Leeuw, Lo Asscher en Sem Dresden waren alledrie niet meer zo jong toen zij, achteraf denk ik bij onderlinge afspraak, besloten om met mij bevriend te willen raken. Tot mijn grote spijt zijn zij er nu niet meer. Ik denk nog vaak aan hen. In dezelfde periode, eind 1994, nam het toenmalige bestuur van het RIOD (Eltjo Schrage, Jan Bank en Piet Steenkamp) een beslissing over mijn loopbaan, waarvoor ik hen op deze dag bij uitstek dankbaar ben. En er is iemand die op dit moment 'im Geiste' met mij mee marcheert. Dolf Cohen is als een wetenschappelijke grootvader voor mij.

Loe de Jong heeft mij ook altijd willen helpen, vanaf 1989, toen ik aarzelend een eerste artikel over de geschiedenis van de jodenvervolging schreef. Hij haalde de fouten eruit – hij was toen 75 – en legde mij de argumenten tegen zijn eigen visie zelf in de mond. Deze vorm van uiterst betrokken en zeer hartelijke professionaliteit zal mij hopelijk tot voorbeeld strekken. Dat De Jong bij deze plechtigheid aanwezig heeft willen zijn, stel ik hogelijk op prijs. De grootste en onschatbare verdienste van De Jong is intussen zijn bijdrage aan de vestiging van de moderne geschiedschrijving als wetenschap in Nederland. Zo bezien is De Jong de leermeester van *alle* beoefenaren van de Nederlandse contemporanistiek.

Hermann W. von der Dunk was mijn eerste persoonlijke leermeester. Ik was zijn student-assistent, nu ruim twintig jaar geleden. Von der Dunk heeft mijn belangstelling voor de geschiedenis van Duitsland gewekt en me in 1981 naar de Bondsrepubliek, naar het Institut für Europäische Geschichte in Mainz (Direktor: Prof.Dr. Karl-Otmar Freiherr von Aretin) gestuurd. Hij voorspelde me toen dat dit een van de gelukkigste tijden uit mijn leven zou worden, en ook daarin kreeg hij gelijk. Wat ik in Von der Dunk, de 'vertellende literaire historicus' die zich daarvoor in het geheel niet schaamt,[106] het meeste bewonder, was en is zijn bereidheid om anderen en ook mij het voordeel van de twijfel te geven, en dusdoende het beste uit de Duitse geschiedenis, liberalisme en tolerantie, in de praktijk te brengen.

Johan de Vries, de grondlegger van de geschiedschrijving in Nederland van het moderne bedrijfsleven, was mijn tweede leermeester en, naast Von der Dunk, mijn tweede promotor. Ook hij heeft mij geleerd dat het mensen zijn die de geschiedenis maken, mensen als Eichmann, Harster en Zoepf maar ook als Teilirian en Lemkin, en dat het beschrijven van die mensen voor de historicus een waar genoegen is. De Vries weet met weinig maar virtuoos gekozen woorden een leerling op weg helpen. Zijn subtiliteit – soms begreep ik pas weken later wat hij precies had bedoeld! –, zijn politieke gevoel en zijn behulpzaamheid zijn eigenschappen die ik nog steeds bewonder. Door een plotselinge ziekte, hij is nu 76, is hij tot mijn grote spijt verhinderd hier vandaag aanwezig te zijn.

Hans Blom, sinds 1996 de directeur van het NIOD, is met Hermann von der Dunk en Johan de Vries mijn derde leermeester. Bij de instelling van deze leerstoel, en bij de realisering van het met deze leerstoel verbonden nieuwe centrum, heeft hij bij uitstek de sleutelrol gespeeld. Dat Hans Blom, mijn leermeester van de afgelopen zeven, en van de volgende tien jaren, het voorzitterschap van het stichtingsbestuur van het nieuwe centrum op zich heeft willen nemen, strekt tot grote dankbaarheid en geeft ook veel vertrouwen.

Mijn laatste woord wil ik graag tot u, de studenten, richten. Ik verheug me zeer op een verdere verdieping van de samenwerking met u.[107] Ik hoop dat u mij in de gelegenheid wilt stellen om u van dienst te zijn, daar waar u denkt dat ik dit wellicht kan.

Ik heb gezegd.

Noten

1. De term 'naamgeving' heb ik ontleend aan H.W. von der Dunk, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld*, Amsterdam 1990, 19. Zie ook: S. Power, *"A Problem from Hell". America and the Age of Genocide*, New York 2002, 31-45.
2. 'Die befragten wissenschaftlichen Mitarbeiter hier im Haus stellen den Ursprung des Begriffes in den Zusammenhang mit dem Eichmann-Prozess, können die erste Verwendung aber auch nicht ohne lange Suche nachweisen'; Brief Institut für Zeitgeschichte, Bibliothek, Frau Caroline Lamey-Utku, aan de auteur, 27 april 2001, NIOD, Archief secretariaat.
3. H. Mulisch, *De zaak 40/61. Een reportage*, 14e druk, Amsterdam 1990, 52.
4. H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil,* New York 1963, 253.
5. A.J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945*, 5e herziene druk, Amsterdam 1985.
6. C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging,* Amsterdam 1998, 293.
7. Herzberg, *Kroniek*, 213.
8. M. Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen*, Amsterdam/Antwerpen 2003, 241.
9. Bolle, *Dagboekbrieven,* 218.
10. Herzberg, *Kroniek*, 330.
11. Herzberg, *Kroniek*, 328.
12. A. Grosser, *Le Crime et La Mémoire*, Parijs 1989, 235.
13. J.C.H. Blom, 'Het leed, de vastberadenheid en de mooie vrede. Het Nationaal Monument op de Dam', in: idem, *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw,* Amsterdam 1996, 164.
14. H. Musaph, 'Het wonder der herrijzenis', in: D. Barnouw, M. de Keizer en G. van der Stroom (red.), *1940-1945: Onverwerkt Verleden?*, Utrecht 1985, 66-72; herdrukt in: idem, *Oorlog, verlies en verwerking*, Amsterdam 1995, 59-65; M.H. van IJzendoorn, *Drie Generaties Holocaust?*, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 65, nr. 5, Amsterdam 2002, 18, 20.
15. J. Sanders, 'Opbouw en continuïteit na 1945', in: J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Ede/Antwerpen/Amsterdam 1992, 228-268.
16. Zie noot 1.
17. Von der Dunk, *Voorbij de verboden drempel*, 19-20.
18. De Armeense spelling is: Soromon Tehlerjan. In het onderstaande hanteer ik de spelling van de Berlijnse rechtbank (zie noot 29).

19. Power, *Problem from Hell*, 6.
20. In een encyclopedisch werk over deze periode komen de 'Armenische gruwelen' niet voor. Vgl. P.H. Ritter jr., *De Donkere Poort, Een boek, behelzende tal van Persoonlijke Herinneringen van vooraanstaande Mannen, Stemmingsbeelden, Indrukken, Beschouwingen, Belangrijke en Onbelangrijke Gebeurtenissen, Verhalen en Anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918*, 2 dln. , Den Haag 1931. Mogelijk hebben hierbij anti-Armeense sentimenten een rol gespeeld. Vgl. J.P. de Valk en M. van Faassen (red.), *Dagboeken en Aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, dl. 2 (1911-1918), Den Haag 1993, 1021, waar oud-minister van Buitenlandse Zaken De Beaufort in een bittere terugblik op Abraham Kuyper gewag maakt van een zekere 'Minas Tcheras, een man met allerongunstigst uiterlijk en geheel het type van den leugenachtigen Armeniër die slechts bij vergissing de waarheid spreekt.'
21. A.J. Toynbee, *Armenische gruwelen. Het vermoorden van een volk, met eene rede uitgesproken door Lord Bryce in het Hoogerhuis*, Londen/Edinburgh/New York/Toronto [1915].
22. [J.] Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*, Londen 1916. Bryce was historicus en voormalig Brits ambassadeur in Washington; De Valk en Van Faassen, *Dagboeken*, 1076.
23. 'Later, these reports were also picked up by the British propaganda machine and used against the Central Powers and the Ottoman Empire. *The Treatment of the* [sic] *Armenians in the Ottoman Empire*, published in London in 1916, is an excellent example of the use of American reports for anti-Turkish propaganda.'; A. Sarafian (red.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, vol. I, The Lower Euphrates*, Watertown Mass. 1993, XIV. 'For Toynbee's original manuscript, correspondence, and other materials that were used for these (…) publications, see Public Records Office, London, F.[oreign] O.[ffice], 96, files nos. 205-12.' (aldaar, noot 7).
24. T. Akçam, *Armenien und der Völkermord. Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg 1996, 78.
25. Akçam, *Armenien*, 93, 97.
26. O. Kirchheimer, *Politische Justiz. Verwendung juristischer Verfahrensmöglichkeiten zu politischen Zwecken*, 2e druk Frankfurt-am-Main 1981 [Duitse vertaling van *Political Justice. The Use of Legal Procedure for Political Ends*, Princeton 1961], 447.
27. Kirchheimer, *Politische Justiz*, 447-467.
28. Zie noot 21; *Die armenischen Greuel und Deutschland. Urkundliche Belege*, z.p. 1917.
29. T. Hoffmann (Hrsg.), *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht. Der Prozess Talaat Pascha* [ongewijzigde herdruk van het stenografische verslag uit 1921], Göttingen 1980, 87.
30. Hoffmann, *Völkermord*, 133-136.
31. Hoffmann, *Völkermord*, I, schrijft ten onrechte over een geallieerde rechtbank.Vgl. Akçam, *Armenien*, 363. Mogelijk werd Talaat bij verstek ter dood veroordeeld omdat de Turkse rechters wisten dat hij toch in het buitenland verbleef; Akçam, *Armenien*, 157-158.
32. Zie noot 29.

33. Zie noot 29.
34. Hoffmann, *Völkermord*, I.
35. Hoffmann, *Völkermord*, 13.
36. Hoffmann, *Völkermord*, 7-9.
37. Hoffmann, *Völkermord*, 9-11.
38. Hoffmann, *Völkermord*, 11, 14.
39. Hoffmann, *Völkermord*, I, 127.
40. Power, *Problem from Hell,* 17.
41. I. Berlin, 'Winston Churchill in 1940', in: idem, *Personal Impressions*, 16e druk, Princeton 2001, 23. Voor de verwijzing naar dit artikel dank ik drs Eduard Groeneveld, de vroegere bibliothecaris van het RIOD.
42. Power, *Problem from Hell*, 29, 522 (noot 32).
43. Power, *Problem from Hell*, 44.
44. Power, *Problem from Hell*, 51-52.
45. Power, *Problem from Hell*, 78.
46. H. Caven, 'Horror in Our Time: images of the concentration camps in the British media, 1945', in: *Historical Journal of Film, Radio and Television*, vol. 21, no. 3 (August 2001), 205-253. Ik dank collega drs David Barnouw voor deze verwijzing.
47. Kirchheimer, *Politische Justiz*, 499, 479, 495.
48. Kirchheimer, *Politische Justiz*, 479.
49. R. Wassermann, 'Fall 3: Der Nürnberger Juristenprozess', in: G.R. Ueberschär (Hrsg.), *Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943-1952*, Frankfurt-am-Main 1999, 100-101. Vgl. H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Harmondsworth 1979 (revised and enlarged edition 1965), 290: 'When Hitler said that a day would come in Germany when it would be considered a "disgrace" to be a jurist, he was speaking with utter consistency of his dream of a perfect bureaucracy.'
50. M. Ignatieff, *Human Rights as Politics and Idolatry*, Princeton, Oxford 2001, 25; idem, *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*, 2e druk, Londen 1994, 2: 'The key narrative of the new world order is the desintegration of nation states into ethnic civil war; the key architects of that order are warlords; and the key language of our age is ethnic nationalism.'
51. F. Chalk en K. Jonassohn (red.), *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*, New Haven/London 1990, 10-12, 26.
52. Chalk en Jonassohn, *History and Sociology of Genocide*, 26.
53. Zie voor een nuttig overzicht, Chalk en Jonassohn, *History and Sociology of Genocide*.
54. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, *Srebrenica. Een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*, Amsterdam 2002, dl. 1, 13.

55. 'Genocide is a form of one-sided mass killing in which a state or other authority intends to destroy a group, as that group and membership in it are defined by the perpetrator'; Chalk en Jonassohn, *History and Sociology of Genocide*, 23.
56. B.G.J. de Graaff, 'De prijs van verbale inflatie. Het gebruik van het begrip "genocide" na de Tweede Wereldoorlog', in: C. Kristel, E. Gans, J. Houwink ten Cate, G. Meershoek en P. Romijn (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*, Amsterdam 2003, 261-274.
57. Persbericht Gesellschaft für die deutsche Sprache, 24 september 2001, website http://www.gfds.de/presse.html, 7; Persbericht Gesellschaft für die deutsche Sprache, z.d., website http://www.gfds.de/sprachdienst2.html, 8-9: 'Das war wohl das am schwersten zu übersetzende Wort aus der Reihe (...) Wörter des Jahrhunderts.'
58. H. Schoeck, *Vorsicht Schreibtischtäter: Politik und Presse in der Bundesrepublik*, Stuttgart 1972, 20.
59. Zie noot 2.
60. Herzberg, *Kroniek*, 52.
61. J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*, Baarn 1983, 21.
62. A.J. Herzberg, *Eichmann in Jerusalem*, Den Haag 1962, 17.
63. Zie noot 3.
64. M. van Rossem, 'Eichmann in Jerusalem: een discussie over de banaliteit van het kwaad', in: E. Jonker en M. van Rossem (red.), *Geschiedenis en Cultuur. Achttien Opstellen*, Den Haag 1990, 139-149.
65. H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, New York 1963, 253; Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, revised and enlarged edition (1965), 282; Mulisch, *De zaak 40/61*, 46.
66. Zie noot 4.
67. Arendt, *Eichmann in Jerusalem* (1965), 287.
68. Arendt, *Eichmann in Jerusalem* (1965), 294-295.
69. *Protokoll aufgenommen in öffentlicher Sitzung des Schwurgerichts bei dem Landgericht München II am Montag, den 23. Januar 1967 und ff. Tage* (hierna: Protokoll), Staatsarchiv München (hierna: StaM), NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1720.
70. D. Giltay Veth en A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien*, Den Haag 1976, dl. 1, 118, waar de auteurs de typering 'antisemitisch' nadrukkelijk reserveren voor de bij *IV B 4* gedetacheerde Nederlandse politiemannen.
71. Zoepf had het Refendar-Examen en het Assesor-Examen behaald; Beschuldigten-Vernehmung Zoepf, 15 juli 1959, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 1, 7.
72. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1721.
73. 'Ich habe den Juden dieses Schicksal nicht gewünscht.' (...) 'Ich glaube, kein Antisemit zu sein'; Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1729.

74. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1694, 1717.
75. Brief E. Leer aan Landgericht München II, 10 april 1970, StaM, NSG 83, Vollstreckungsheft W. Zoepf, 16.
76. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1708.
77. Giltay Veth en Van der Leeuw, *Rapport*, dl. 1, 119; Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1694. Zoepf was in 1942 twee weken in München omdat hij een stedelijke prijs had gewonnen voor zijn muziek bij een film over bouw en architectuur; Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1724.
78. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1730.
79. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1724.
80. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1720.
81. Giltay Veth en Van der Leeuw, *Rapport*, dl. 1, 119. In een voetnoot voegen de auteurs aan hun beschrijving van de de staf van *IV B 4*, onder wie de Duitse rechercheurs K. Schmidt en F. Koch, toe: 'Het in onze ogen misschien meest huiveringwekkende is, dat gewone mensen, niet-fanatici, nauwelijks echte nazi's, honderdduizend Nederlandse joden naar Polen hebben gedeporteerd en de honderden "straf-gevallen" onder hen hebben bedreigd, vaak ook gesard en mishandeld en tenslotte naar een – ook toen zekere – dood in Mauthausen gezonden' (aldaar, noot 3).
82. Mededeling A.J. van der Leeuw aan de auteur, omstreeks 1996.
83. Brief Leer aan Landgericht München II, 10 april 1970, StaM, NSG 83, Vollstreckungsheft W. Zoepf, 19.
84. Zie noot 82.
85. Brief Leer aan Landgericht München II, 10 april 1970, StaM, NSG 83, Vollstreckungsheft W. Zoepf, 18-19.
86. Vernehmungsniederschrift, 27 april 1966, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 3, 1400.
87. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1689.
88. N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland*, 2e druk, Amsterdam 1987, 113.
89. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1707.
90. 'Da der Bevölkerungsanteil der Juden vielleicht zu 80% in Amsterdam, der Rest in wenigen anderen Grossstädten war, bot sich die Möglichkeit an, dort wo der überwiegende Teil war, die anderen auch hinzuführen. Es war deshalb nicht schwierig, 100.000 Juden aus Holland herauszulösen'; Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1714.
91. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1719.
92. Brief Leer aan Landgericht München II, 10 april 1970, StaM, NSG 83, Vollstreckungsheft W. Zoepf, 16-17. Leer schreef: 'Nicht nur im Urteil, sondern auch in den Veröffentlichungen während und nach dem Prozess, insbesondere durch den Herrn Nebenklägervertreter Dr. Kempner, wurde das offene Geständnis der Angeklagten Dr. Harster und Zoepf sehr eingehend und positiv, besonders als in derartigen Prozessen einmalig und die geschichtliche Wahrheit fördernd hervorgehoben.' Vgl. U. Herbert,

Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989, Bonn 1996, 499-500.

93. Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1687.
94. Tijdens zijn proces verklaarde Harster: 'Sehr bald nach den ersten Transporten sind vom RSHA die Auflagen, wie der Kreis der Personen auszusehen habe, aufgelockert worden. Es hiess, wenn nicht genug Arbeitsfähige vorhanden seien, könnten auch andere mitgenommen werden später auch Kranke. Mir wurde der Fahrplan über die Transporte vorgelegt.
Später kamen Nachrichten in dem ausländischen Rundfunk, dass die Leute schlecht behandelt würden und dem Tod entgegen gingen. Andererseits ging wieder die Rede, es sei unsinnig, die Leute, um sie umzubringen, quer durch Europa zu fahren. Dann wieder kam die Mitteilung, die Leute seien für ein Buna-Werk gesucht, dann wieder hiess es, es könnten auch alte Leute sein, die abtransportiert werden, dann wieder, wenn sie keine Arbeitsschuhe hätten, könnten sie auch mitgeschickt werden. Es war eine Reihe von positiven und negativen Auswirkungen um mich. In diesem Tohuwabohu kam man dazu, die Vernunftabwehr, das heisst, das kann doch nicht möglich sein, aufzugeben. Man kam zu dem Schluss, ein Teil kommt vielleicht zur Arbeit, aber der grosse Teil kommt zu Tode. Heute möchte ich sagen, dass ich den Zeitpunkt dieses Wissens legen sollte auf den Zeitpunkt des Beginns der Deportationen.
Von diesem Zeitpunkt ab hatte man aufkommende Sicherheit über das Schicksal der Juden. Ich muss hier bekennen, dass es diesen Zeitpunkt bei Beginn der Deportation gab, dass bei Beginn der Deportation für mich erkennbar war: im Ganzen gesehen ist diesen Leuten der Tod bestimmt'; Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1714-1715.
Zie voor Harsters oorspronkelijke, aanvankelijk minder verstrekkende bekentenis ('nach einer gewissen Zeit (…)', Vernehmungsniederschrift Dr. W. Harster, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 3, 1220-1222.
95. 'Ich kann in meinem Gestehen nicht weitergehen, da ich den Zeitpunkt wirklich so früh gesetzt habe. Habe ich doch die schwere Schuld auf mich genommen'; Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1717. In zijn slotwoord herhaalde Harster zijn bekentenis en toonde hij berouw: '(…) und ich weiss, dass mich das Gefühl dieser Schuld wie bisher in meinem weiterem Leben begleiten wird.' (…) 'Ich möchte (…) [Dr. Robert Kempner als Nebenklägervertreter namens de slachtoffers], obwohl er abwesend ist, symbolisch bitten, meine tiefe Reue und Trauer entgegen zu nehmen'; Protokoll, StaM, NSG 83, Hauptakte, Bd. 5, 1830.
96. Brief A.G. Hieselaar aan de auteur, 12 mei 2003, NIOD, Archief secretariaat.
97. I. Cornelissen, 'Harster kwam er maar genadig af na de oorlog', *Het Parool*, 15 mei 2003.
98. Zie over de documentaire bewijslast, die zo zwaar was dat de bekentenis van Harster 'letztlich keine prozessentscheidende Bedeutung zukam', maar hem wel strafvermindering opleverde: brief Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht München II aan Landge-

richt München II, 23 november 1967, StaM, NSG 83, Vollstreckungsheft Dr. W. Harster, 25-26. Zie ook de volgende noot.

99. Nadat Harster op 24 januari 1967 zijn zeer volledige bekentenis had afgelegd, schreef Sijes in een aantekening van 29 januari: 'Bekentenis van Harster niet overschatten.' (…) 'Pas nadat hij er niet meer onder uit kon, heeft hij bekend.' (…) 'Harster heeft een goede indruk willen maken op de jury.' (…); handgeschreven dagboekaantekeningen B.A. Sijes, 29 januari 1967, NIOD, collectie 270g, doos 1, map d.

100. Brief Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht München II aan het Landgericht Munchen II, 23 november 1967, waar het heet dat het niet kon worden uitgesloten dat zowel 'der frühere verbrecherische Eifer wie das Geständnis Dr. Harsters auf überwiegend opportunistischen Erwägungen basierten'; StaM, NSG 83, Vollstreckungsheft Dr. W. Harster, 26. Met deze interpretatie probeerde de Staatsanwaltschaft een voorwaardelijke vrijlating van Harster tegen te houden. De rechtbank schreef overigens deze door de Staatsanwaltschaft opgeworpen vraag niet te kunnen beantwoorden, omdat het twijfelachtig was of bij een beslissing over voorwaardelijke vrijlating van het vonnis kon worden afgeweken; Beschluss der 1. Strafkammer des Landesgerichtes II vom 16. Mai 1968, StaM, NSG 83, Vollstreckungsheft Dr. W. Harster, 61. De Staatsanwaltschaft voerde hiertegen tevergeefs aan dat '(…) der Verurteilte zu jenem Kreis von im negativen Sinne beflissenen "Staatsdienern" gehört, deren Eingliederung in die jeweilige Gesellschaft zu keiner Zeit fraglich sein wird. So gesehen kommt eine "Resozialisierung" bei ihm nicht in Betracht. Sie zu errreichen hätte es keines Strafverfahrens bedurft.'; Brief Staatsanwaltschaft bei dem Oberlandesgericht München aan Vorsitzenden des Strafsenats des Oberlandesgerichts, 10 juni 1968, StaM, NSG 83, Vollstreckungsheft Dr. W. Harster, 69.

101. Een jaar na het proces zei Huber tegen Sijes dat Huber en rechercheur Rager 'een bres in de halstarrigheid van Harster' hadden weten te slaan, nadat zij hem de RIOD-documenten over de transporten van 'strafgevallen' in 1941-1942 naar Mauthausen hadden getoond (vgl. noot 81). Harster zou aan Huber hebben gezegd 'dat hij bij 999 van de 1000 Staatsanwälte niet zou hebben bekend. Dat Harster door een innerlijke nood gedreven tot een bekentenis kwam, lijkt mij op grond van deze mededelingen dan ook niet het geval te zijn. Uit verschillende losse opmerkingen is gebleken, dat de bekentenis van Harster niet geheel los te maken valt van suggesties, die gedaan zijn met betrekking tot de door de Officier van Justitie, te eisen straf. Het is dan ook wel begrijpelijk, dat Harster zich teleurgesteld voelt, dat hij nog niet vrijgelaten is. Op zijn verzoek tot gratie is immers door de rechtbank nog niet beslist'; B.A. Sijes, Bijlage bij het verslag van werkzaamheden in Duitsland van 15 t/m 18 januari 1968, 29 februari 1968, NIOD, collectie 270g, doos 1, map a.

Dat Huber met Harster een soort van afspraak had gemaakt, is mij ook verteld door mijn Belgische collega Maxime Steinberg, die aanwezig was bij een lezing over Harster die ik begin mei 2001 in Amsterdam mocht houden. Steinberg gebruikte hierbij de term *plea-*

bargaining, en zei toen dit indertijd van Nebenklägervertreter Kempner te hebben gehoord.

Nadat Harster eenmaal had bekend, en Kempner hierover ook in het openbaar zijn tevredenheid had uitgesproken (vgl. noot 92), wilde de Staatsanwaltschaft blijkbaar op deze afspraak (of suggestie van een afspraak) terugkomen en Harster niet vervroegd in vrijheid stellen, wat de rechtbank hem niet wilde toestaan. Harster werd daarop medio juli 1968 uit de gevangenis 'entlassen'; Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (Dr. Rückerl) aan het RIOD [A.J. van der Leeuw], 9 juli 1974, NIOD, collectie 270g, doos 1, map a.

102. Zie noot 96.
103. T. Zwaan, *Civilisering en deciviliseringen. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging,* Amsterdam 2001.
104. K.C. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (te verschijnen in 2004 bij Harvard University Press).
105. N. Adler, *The Gulag Survivor: beyond the Soviet System*, New Brunswick/Londen 2002.
106. H.W. von der Dunk, *De muze herrezen. Over geschiedenis, literatuur en wetenschap*, afscheidscollege 8 november 1990, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Utrecht 1990, 24.
107. Vgl. A. Voolstra en E. Blankevoort (red.), *Oorlogsdagboeken over de Jodenvervolging*, Amsterdam 2001.

Bibliografie

Adler, N., *The Gulag Survivor: beyond the Soviet System*. New Brunswick/Londen, 2002

Akçam, T., *Armenien und der Völkermord. Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*. Hamburg, 1996

Arendt, H., *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. New York, 1963

Arendt, H., *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Harmondsworth, 1979 (revised and enlarged edition 1965)

Bank, J., *Oorlogsverleden in Nederland*. Baarn, 1983

Berkhoff, K.C., *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (te verschijnen in 2004 bij Harvard University Press)

Berlin, I.,'Winston Churchill in 1940', in: idem, *Personal Impressions*, 16e druk, Princeton, 2001

Blom, J.C.H., 'Het leed, de vastberadenheid en de mooie vrede. Het Nationaal Monument op de Dam', in idem, *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1996, 158-170

Bolle, M., *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen*. Amsterdam/Antwerpen, 2003

Bryce, [J.], *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*. Londen, 1916

Caven, H., 'Horror in Our Time: images of the concentration camps in the British media, 1945', in: *Historical Journal of Film, Radio and Television*, vol. 21, no. 3 (August 2001), 205-253

Chalk, F., en K. Jonassohn, (red.), *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*. New Haven/London, 1990

Dunk, H.W. von der, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld*. Amsterdam, 1990

Dunk, H.W. von der, *De muze herrezen. Over geschiedenis, literatuur en wetenschap*, afscheidscollege 8 november 1990. Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Utrecht, 1990

Giltay Veth, D. en A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien*. Den Haag, 1976

Graaff, B.G.J. de, 'De prijs van verbale inflatie. Het gebruik van het begrip "genocide" na de Tweede Wereldoorlog', in: C. Kristel, E. Gans, J. Houwink ten Cate, G. Meershoek en P. Romijn (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*. Amsterdam, 2003, 261-274

Die armenischen Greuel und Deutschland. Urkundliche Belege. z.p., 1917

Grosser, A., *Le Crime et La Mémoire*. Parijs, 1989

Herbert, U., *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*. Bonn, 1996

Herzberg, A.J., *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945*, 5e herziene druk, Amsterdam, 1985

Herzberg, A.J., *Eichmann in Jerusalem*. Den Haag, 1962

Hoffmann, T. (Hrsg.), *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht. Der Prozess Talaat Pascha* [ongewijzigde herdruk van het stenografische verslag uit 1921]. Göttingen, 1980

IJzendoorn, M.H. van, *Drie Generaties Holocaust?* Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, dl. 65, nr. 5, Amsterdam, 2002

Ignatieff, M., *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*. 2e druk, Londen, 1994

Ignatieff, M., *Human Rights as Politics and Idolatry*. Princeton, Oxford, 2001

Kirchheimer, O., *Politische Justiz. Verwendung juristischer Verfahrensmöglichkeiten zu politischen Zwecken*. 2e druk, Frankfurt-am-Main, 1981 [Duitse vertaling van *Political Justice. The Use of Legal Procedure for Political Ends*, Princeton, 1961]

Kristel, C., *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolging.* Amsterdam, 1998

Mulisch, H., *De zaak 40/61. Een reportage*, 14e druk, Amsterdam, 1990

Musaph, H., 'Het wonder der herrijzenis', in: D. Barnouw, M. de Keizer en G. van der Stroom (red.), *1940-1945: Onverwerkt Verleden?* Utrecht, 1985; herdrukt in: H. Musaph, *Oorlog, verlies en verwerking*. Amsterdam, 1995

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, *Srebrenica. Een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*. Amsterdam, 2002

Power, S., *"A Problem from Hell". America and the Age of Genocide*. New York, 2002

Ritter, P.H. jr., *De Donkere Poort. Een boek, behelzende tal van Persoonlijke Herinneringen van vooraanstaande Mannen, Stemmingsbeelden, Indrukken, Beschouwingen, Belangrijke en Onbelangrijke Gebeurtenissen, Verhalen en Anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918*, 2 dln., Den Haag, 1931

Rossem, M. van, 'Eichmann in Jerusalem: een discussie over de banaliteit van het kwaad', in: E. Jonker en M. van Rossem (red.), *Geschiedenis en Cultuur. Achttien Opstellen*. Den Haag, 1990, 139-149

Sanders, J., 'Opbouw en continuïteit na 1945', in: J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*. Ede/Antwerpen/Amsterdam, 1992, 228-268

Sarafian, A., (red.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, vol. I: The Lower Euphrates*. Watertown Mass., 1993

Schoeck, H., *Vorsicht Schreibtischtäter: Politik und Presse in der Bundesrepublik*. Stuttgart, 1972

Toynbee, A.J., *Armenische gruwelen. Het vermoorden van een volk, met eene rede uitgesproken door Lord Bryce in het Hoogerhuis*. Londen/Edinburgh/New York/Toronto [1915]

Valk, J.P. de en M. van Faassen (red.), *Dagboeken en Aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, dl. 2 (1911-1918). Den Haag, 1993

Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland,* 2e druk, Amsterdam, 1987

Voolstra, A. en E. Blankevoort (red.), *Oorlogsdagboeken over de Jodenvervolging*. Amsterdam, 2001

Wassermann, R., 'Fall 3: Der Nürnberger Juristenprozess', in: G.R. Ueberschär (Hrsg.), *Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943-1952*. Frankfurt-am-Main, 1999

Zwaan, T., *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging*. Amsterdam, 2001